परिच्छेद

६

६.२ राज्य र मानव अधिकार

कार्यपालिका

सङ्क्रमणकालीन न्याय ऐन र २०२४ का संशोधनहरू

सरकार परिवर्तन र राजनीतिक अस्थिरता

निर्वाचन र सुशासन

सवैधानिक निकाय र संस्थागत जबाफदेहिता

मानव अधिकार रक्षक र कानुनी संरक्षण

प्रदेश सरकार र सङ्घीयता

जलवायु परिवर्तनः प्राकृतिक विपत् र पुनर्स्थापना

परिचय

राजनीतिक अस्थिरताका साथसाथै सामाजिक-आर्थिक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न नसक्नु तथा बढ्दो जलवायु सङ्कटले सन् २०२४ मा नेपालको मानव अधिकारको अवस्थालाई कमजोर बनायो *(साह, २०८१)*। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन संशोधन गर्ने र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग विधेयक मस्यौदा गर्ने प्रयासहरू उल्लेखनीय भए पनि यो वर्ष बृहत् सुशासन र नीतिगत कमजोरीहरूको सन्तुलन कायम गर्ने सन्दर्भमा भने अपर्याप्त सिद्ध भयो।

यस वर्ष गैरन्यायिक हत्या, यातना र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी उल्लङ्घनका घटनाहरूमा उल्लेख्य रूपमा कमी आयो। यति हुँदाहुँदै पनि सरकार संवैधानिकको भावना अनुरूप अघि बढ्न असफल रह्यो र मानव अधिकार कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएअनुसार आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको कार्यान्वयनमा मूलत: निष्क्रिय बन्यो। यी अवरोधहरूले सुशासनमाथि व्यवधान सिर्जना गरे। बेरोजगारी, गरिबी तथा बेघरबार जस्ता समस्या समाधान गर्न आवश्यक महत्वपूर्ण सामाजिक-आर्थिक सुधारहरूमा ढिलाइ भयो। लाखौं नागरिकहरू आवास, स्वास्थ्य सेवा र शिक्षा लगायतका आधारभूत आवश्यकताहरूको सीमित पहुँचको सामना गर्न बाध्य भए।

आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारप्रतिको सरकारी निष्कृयताले संवैधानिक प्रतिबद्धता कमजोर बनायो। जसले गर्दा व्यापक अधिकार प्राप्तीसहितको न्यायपूर्ण र समतामूलक समाजमा जोड दिने संविधानको परिकल्पना अधुरै रह्यो। यसबाट उत्पन्न नीतिगत सङ्कुचन, बेरोजगारी र असमानताहरूले जनविश्वास कायम राख्ने र स्थिर नेतृत्व प्रदान गर्ने संविधानको मनसाय प्रत्यक्ष रूपमा खण्डित हुन पुग्यो। विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) प्रतिवेदनले मानव अधिकार सम्बोधन गर्नमा सरकार निरन्तर चुकेको तथ्यलाई उजागर गर्दै विशेष रूपमा आर्थिक र सामाजिक अधिकारजस्ता प्रमुख क्षेत्रहरूमा भएको सरकारी निष्क्रियतालाई औंल्यायो। प्रतिवेदनले यिनै अवस्थाका कारण मानव अधिकार चुनौतीहरूले निरन्तरता पाएको पनि उल्लेख गऱ्यो। यूपीआरले विशेषगरी आर्थिक र सामाजिक अधिकारहरूलाई तत्काल सुधार गर्न आह्वान गरेको छ भने न्यायपूर्ण एवम् समतामूलक समाज प्रत्याभूत गर्न भेदभावलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नुपर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दायित्वहरू पूरा गर्नुपर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिएको छ।

जलवायु परिवर्तनका विषयमा नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा निरन्तर अडान राख्दै आएको छ। उदाहरणका लागि यस वर्षको वैशाख महिनामा आयोजित हिमालय, जनता र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञ संवाद कार्यक्रममा सरकारले हिमालयको महत्त्वमाथि जोड दिएको थियो र यसबारे विश्वव्यापी छलफलहरूमा उचित मान्यता पाउनु पर्ने पक्षमा वकालत गरेको थियो *(ढुङ्गाना, २०८१)*। यसका अतिरिक्त, नेपालले नोभेम्बर २०२३ मा आफ्नो पहिलो राष्ट्रिय अनुकूलन योजना सार्वजनिक गर्दै सन् २०५० सम्म अनुमानित ४७ अर्ब अमेरिकी डलर लागतमा जलवायु परिवर्तन विरुद्ध लचिलोपन बढाउने विस्तृत रणनीति *(UNEP, २०८०)* प्रस्तुत गऱ्यो। यी पहलहरूले नीतिगत रूपरेखा र अन्तर्राष्ट्रिय संवादहरूमा सक्रिय सहभागिताका माध्यमबाट जलवायु परिवर्तन सम्बोधन गर्ने नेपालको प्रतिबद्धतालाई उजागर गरे। राष्ट्रिय अनुकूलन योजनामा जलवायु अनुकूलनलाई सहयोग पुऱ्याउने हरित लचिलो कृषि योजना र राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम जस्ता श्रृङ्खलाबद्ध पहलहरू समावेश छन्, यी दुवै योजनाहरू दिगो कृषि अभ्यासहरूको प्रवर्द्धन र जलवायु आघातप्रतिको संवेदनशीलता घटाउने उद्देश्यमा केन्द्रित छन्। तर, यी प्रतिबद्धताहरू व्यवहारमा मूर्त रूपमा परिणत हुन सकेका छैनन्।

यो वर्ष नेपालले अत्यधिक ताप लहर (लु) को सामना गऱ्यो *(OCHA, २०८१)*। काठमाडौंमा जेठ महिनाको तापक्रम ३५.३ डिग्री सेल्सियससम्म पुग्यो भने नेपालगञ्जमा ४४.२ डिग्री। उत्तरी क्षेत्रहरूमा ९ डिग्री सेल्सियसभन्दा कम तापक्रम रेकर्ड गरिएको थियो भने दक्षिणी भागहरूमा अधिकतम तापक्रम ३३ डिग्री सेल्सियसभन्दा माथि पुग्यो। विशेषगरी, टीकापुर केन्द्रले मे ३० मा सबैभन्दा उच्च दैनिक तापक्रम ४५.२ डिग्री सेल्सियस *(जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, २०८१)* रेकर्ड गऱ्यो। अत्यधिक तापक्रमले जनस्वास्थ्य, कृषि र दैनिक जीवनमा उल्लेखनीय असर गऱ्यो *(सिंह, २०८१)* र, प्रभावकारी जलवायु अनुकूलन रणनीतिहरूको अविलम्ब आवश्यकतालाई उजागर गरेको छ।

असोज महिनामा भएको अविरल वर्षपछि आएको बाढी र पहिरोका कारण सृजित समस्या सम्बोधन गर्ने क्रममा महत्वपूर्ण कमजोरी रहेको देखियो। २० जिल्लाका ७१ वटा पालिकालाई विपत् प्रभावित क्षेत्र घोषणा गरिए पनि विपत्को व्यापकताका कारण मुलुकले सङ्कट व्यवस्थापनमा चुनौतीहरूको

सामना गर्नुपऱ्यो। स्रोत र पूर्वाधार दुवैमा पर्याप्त पूर्वतयारीको अभावले अत्यधिक विनाश र राहत प्रयासमा ढिलाइ भयो। चरम मौसमी घटनाहरूको प्रभावसँग पहिल्यैदेखि जुधिरहेका संवेदनशील समुदायहरूको कष्ट झन बढायो। यो एउटै घटनाले दुई सयभन्दा बढी मानिसको ज्यान लियो, हजारौँ घरहरू नष्ट गऱ्यो र असङ्ख्य परिवारहरू विस्थापित हुन पुगे *(स्थितिसूचक, २०८१)*। सरकारको विपत्पछिको उद्धार उपायहरूमा विपत् क्षेत्र घोषणा र तत्काल सहायता कोष विनियोजन समावेश भए पनि अन्ततः दीर्घकालीन योजना र न्यायसङ्गत स्रोत वितरणमा गम्भीर कमजोरी रहेको छर्लङ्ग देखियो।

निरन्तरको आप्रवासन सङ्कटले नेपालको सामाजिक-आर्थिक सङ्घर्षमा अर्को तहको जटिलता थप्यो। वातावरणीय विपत्ले आन्तरिक विस्थापन निम्त्याएको छ भने आर्थिक चुनौती र २० प्रतिशत युवा बेरोजगारी दरले लाखौँ नेपालीहरूलाई अवसर खोजीमा विदेश पलायन गरायो। विप्रेषण अर्थतन्त्रका लागि महत्वपूर्ण जीवनरेखा रहेको भए तापनि *(सन् २०२३ मा नेपालको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको २५.५ प्रतिशत)* पछिल्ला पाँच वर्षमा १५ लाखभन्दा बढी वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरू स्वदेश फर्किए। दिगो रोजगार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न वा पर्याप्त पुर्नएकीकरण सहायता *(आइओएम, २०७९)* प्रदान गर्न सरकार असफल भएको हुँदा नेपाली युवाहरूमा निराशा बढ्दो छ र अर्थतन्त्र दबाबमा पऱ्यो।

यस वर्ष सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनमा गरिएका संशोधनले नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका अपराधलाई सम्बोधन गर्नेतर्फ पहलकदमीलाई देखाएको छ। यस संशोधनले न्याय र जबाफदेहिताको आवश्यकताको स्वीकारोक्तितर्फ इङ्गित गरेको छ। विशेषगरी गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूमा आममाफी दिने प्रावधानका कारण यो संशोधन आलोचना मुक्त भने रहेन *(एचओडब्लु, २०८१)*।

पहिलो र पछिल्लो दुवै सरकार यी मुद्दाहरूसँग सङ्घर्ष गरिरहे र महत्वाकाङ्क्षी नीतिगत रूपरेखाहरू प्रस्तुत गर्दागर्दै पनि दीर्घकालीन जलवायु लचिलोपन योजनाहरू कार्यान्वयन गर्न असफल रहे। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको प्रक्रिया सम्बोधन गर्नमा ढिलासुस्ती र मानव अधिकार रक्षकहरूका लागि अपर्याप्त संरक्षण व्यवस्थाले दुवै सरकारको मानवअधिकारलाई सम्बोधन गर्ने तौरतरिकाहरूमाथि प्रश्न उठ्यो।

नीतिगत रूपरेखा र विधायिका

सङ्क्रमणकालीन न्याय कानुन संशोधन र सोह्रौं पञ्चवर्षीय योजनामा महत्वाकांक्षी उद्देश्यहरू समावेश गर्नुले मानव अधिकार र सामाजिक न्यायसँग आफ्ना विकास प्राथमिकताहरूलाई तालमेल गर्ने सरकारको मनसायलाई उजागर गऱ्यो। यी उपायहरूले व्यवहारिक सुशासन र विकास प्रयासहरूमा संवैधानिक प्रत्याभूतिहरूलाई एकीकृत गर्ने बृहत् प्रतिबद्धतालाई जोड दियो। तर, सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाहरूमा ढिलाइ, अपर्याप्त बजेट विनियोजन र लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण रणनीतिको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा उल्लेख गरिएका असफलताहरूले यस प्रतिबद्धतामाथि चुनौती खडा गरे।

सरकारको मानव अधिकार र वातावरणीय मुद्दाहरू सम्बोधन गर्ने प्रयासलाई नयाँ दर्ता गरिएका केही विधेयकहरूले प्रतिबिम्बित गरे। नवीकरणीय उर्जा र उर्जा दक्षता विधेयकले वातावरण संरक्षणप्रति सरकारको प्रतिबद्धता दर्शायो। मानव शरीर जलन नियन्त्रण र सजाय विधेयकले पीडित राहत कोष, बीमा, र आपतकालीन सेवाहरू उपलब्धता सम्बन्धी विधेयक समावेश छन्। यसका साथै ज्वलनशील र हानिकारक पदार्थहरूको प्रयोगलाई अपराध घोषित गरिएको छ। यी प्रयासहरू आशाजनक भए पनि, प्रभावकारी कार्यान्वयनमा भने चुनौतीहरू कायमै छन्।

मिडिया काउन्सिल विधेयकमा मिडियाका अभ्यासहरूलाई नियमन गर्ने खालका प्रवाधानहरू राखिए। यस विधेयकले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामाथि पार्न सक्ने प्रभावका बारेमा प्रश्न उठ्यो। यस विधेयकले मिडिया जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न चाहे पनि, नागरिक स्वतन्त्रता कायम राख्ने सम्बन्धी संवैधानिक सुनिश्चितता र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूसँग यसको तादात्म्यताका बारेमा चासो विद्यमान छ। लोकतन्त्रको आधारशीलाका रूपमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकताले यस कानुनलाई विश्लेषण र संशोधन गरिनुपर्ने पक्षलाई औंल्याएको छ। गत वर्ष लगाइएको टिकटकमाथिको प्रतिबन्ध यो वर्ष सरकारले हटायो।

नेपाल सरकारका आगामी नीतिहरूले दीर्घकालीन चुनौतीहरू सम्बोधन गर्दै दिगो विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य लिएका छन्। बृहत् आर्थिक स्थिरता र समावेशी आर्थिक वृद्धिमा केन्द्रित रहँदै सरकारले सङ्घीय शासकीय संरचना सुदृढ गर्न, विकास परियोजनाहरूको कार्यान्वयनमा तीव्रता दिन र नवीकरणीय ऊर्जामा लगानी बढाउन योजना तर्जुमा

गरेको छ। प्राथमिकताका क्षेत्रहरूमा जलवायु-प्रतिरोधी पूर्वाधारतर्फको सङ्क्रमण, "कृषि क्षेत्रमा लगानी दशक" जस्ता लक्षित कार्यक्रमहरू मार्फत कृषि उत्पादकत्व अभिवृद्धि र आउँदो आर्थिक वर्ष जलविद्युत क्षमतालाई ४,५०० मेगावाटसम्म विस्तार गरी स्वच्छ ऊर्जा पहुँचमा सुधार गर्ने लगायत छन्। सरकारले प्रदेशहरूबीच समान स्रोत वितरण सुनिश्चित गर्दै यातायात पूर्वाधार सुधार र प्रदेशहरूबीच समतामूलक स्रोतको वितरणमार्फत असमानताहरू कम गर्ने लक्ष्य लिएको छ, यसले सन्तुलित विकासतर्फको बृहत् दृष्टिकोणलाई इङ्गित गर्दछ। यसका साथै स्वास्थ्य बीमा विस्तार, पूर्व सावधानी प्रणालीहरू मार्फत विपत् प्रतिरोधकता सुदृढीकरण र अन्तर्राष्ट्रिय जलवायु वित्त पोषणका लागि वकालत गर्ने प्रतिबद्धताहरूले विश्वव्यापी दिगोपना लक्ष्यहरूलाई स्थानीय विकास पहलहरूसँग तादात्म्य स्थापित गर्ने नेपालको रणनीतिक प्रयासलाई प्रतिबिम्बित गर्दछन् *(नीति तथा कार्यक्रम, २०८१)*।

सङ्क्रमणकालीन न्याय ऐन र २०२४ का संशोधनहरू

दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्व औपचारिक रूपमा सन् २००६ मा समाप्त भए पनि द्वन्द्वका कारण भएको क्षतिको परिपूरण अझै हुन सकेको छैन। संसदले संशोधित सङ्क्रमणकालीन ऐन पारित गरेसँगै सशस्त्र द्वन्द्वका कारण उत्पन्न जटिलता सम्बोधन हुने आश गर्न सकिन्छ। कानुनमा गरिएका सुधारहरूले पीडितहरूका गुनासाहरू सम्बोधन गर्न व्यवस्थित दृष्टिकोण अघि सारेका छन्। तर, तिनीहरूको सफलता अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार मापदण्डहरूको कडाइका साथ पालना र पीडित केन्द्रित दृष्टिकोण अपनाउँदै क्षतिपूर्तिमूलक न्यायलाई कसरी प्राथमिकता दिइन्छ त्यस कुरामा निर्भर हुन्छ।

हालको संशोधनमा सर्वोच्च अदालतको परमादेश, द्वन्द्वपीडित, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा अन्य राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले गरेका सिफारिसलाई केही हदसम्म समावेश गरिएको छ। ऐनले गैरन्यायिक हत्या र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू लगायतका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्न खोजेका छन्। तर, यी संशोधनहरूमा पनि कमीकमजोरीहरू रहेका छन्, विशेषगरी यातना र यौन हिंसाजस्ता अपराधहरूका लागि आममाफी दिने कार्यमा प्रत्यक्ष प्रतिबन्ध लगाउने प्रावधानको अभाव छ। यसखाले कमजोरीका कारण यी संशोधनले घरेलु अपेक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड दुवैसँग तादात्म्य राख्ने न्याय प्रदान गर्न सक्छन् की सक्दैनन् भन्ने कुरामा गम्भीर चासो उठेको छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग (संशोधन) ऐन २०२४: संशोधित ऐनमा "मानवअधिकार उल्लङ्घन" र "गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन" बीच फरक छुट्याइएको छ। यस वर्गीकरणमा मनोमानी हत्या, बेपत्ता परिएका व्यक्तिहरू र गम्भीर यातनाजस्ता अपराधहरू समावेश छन्। संशोधनले त्यस्ता अपराधहरू सम्बोधन गर्न क्षतिपूर्तिका संयन्त्रहरू पनि अघि सारेको छ। यसका अतिरिक्त संशोधित कानुनले सम्बन्धित आयोग गठन भएको तीन महिनाभित्र गम्भीर यौन हिंसाका पीडितहरूलाई उजुरी दर्ता गर्न सुविधा प्रदान गरेको छ। यसले पीडितहरूको कष्टप्रति संवेदनशीलता र तत्परताबीच सन्तुलन कायम गर्ने प्रयासलाई प्रतिबिम्बित गर्दछ।

आममाफीका प्रावधानसम्बन्धी चासोहरू : सामान्य प्रकृतिका उल्लङ्घनहरूमा पीडितको सहमतिलाई अनुमति दिने ऐनका आममाफी सम्बन्धी प्रावधानहरूले महत्वपूर्ण बहसको थालनी गरेको छ। यस्ता प्रावधानहरूले विशेषत: पीडित र पीडकहरूबीच शक्ति असन्तुलनका सन्दर्भहरूमा दबाव सिर्जना गर्ने जोखिम बढाएका छन्। आलोचकहरूको तर्क के छ भने यी प्रावधानहरूले न्याय र जवाफदेहीताका सिद्धान्तहरूलाई कमजोर बनाउन सक्छन्। यसखाले चासोलाई सम्बोधन गर्न मेलमिलाप प्रक्रियाभरि पीडितका अधिकारहरूको सुनिश्चितताका लागि मजबुत सुरक्षा उपायहरू कार्यान्वयनमा ल्याइनु पर्दछ।

मेलमिलाप प्रक्रिया : मेलमिलाप नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय रूपरेखाको आधारशीला रहेको छ। तर, यसको कार्यान्वयन विशेष गरी पीडित र पीडकहरूबीचको असमान शक्तिसम्बन्धका कारण चुनौतीपूर्ण छ। पीडितहरूको मर्यादा र स्वायत्तताको रक्षा गर्न नैतिक र पारदर्शी मेलमिलाप प्रक्रियाहरू अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छन्। यस्तो सुरक्षा उपायविना पीडितलाई थप पीडित बनाउने जोखिम उच्च रहन्छ, जसले संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीप्रतिको विश्वासलाई अझ कमजोर बनाउँछ।

नेतृत्वमा बारम्बार हुने परिवर्तनबाट निर्धारित नेपालको राजनीतिक परिदृष्यले सुशासन र नीतिहरूको सुसङ्गत कार्यान्वयनमा निरन्तर बाधा पुऱ्याउँदै आएको छ। यस अस्थिरताले मानव अधिकारसम्बन्धी समस्याहरूको समाधानमा ढिलाइ गराएको छ र संवैधानिक व्यवस्थाहरूको प्रगतिमा अवरोध पैदा गर्छ।

विशेषगरी पहिलेदेखिनै सीमान्तकृत कमजोर समुदायहरूमाथि यस अस्थिरताका कारण सबैभन्दा बढी असमानुपातिक बोझ थोपरिन्छ, किनभने नीतिगत अवरोधले उनीहरूका आधारभूत सेवाहरू र न्यायको पहुँचलाई सीमित गर्दछ।

सुदृढ शासनको आवश्यकता : यी प्रभावहरू कम गर्न नेपालले राजनीतिक सङ्क्रमणहरूको सामना गर्न सक्ने सुदृढ शासकीय संरचना निर्माण गर्नुपर्छ। संस्थागत संरचनाहरूलाई बलियो बनाउँदै विशेष गरी सङ्क्रमणकालीन न्यायको क्षेत्रमा प्रमुख सुधारहरूको निरन्तरतालाई सुनिश्चित गर्नु, जनताको विश्वास आर्जन गर्नु र जवाफदेहितालाई प्रवर्द्धन गर्नु अत्यावश्यक छ। शासकीय कार्यमा निरन्तर र पारदर्शी दृष्टिकोणले मानव अधिकारलाई अघि बढाउन र युगौँदेखिका अन्यायहरूको समाधान गर्न आवश्यक स्थायित्व प्रदान गर्न सक्छ *(एम्नेष्टी इन्टरनेशनल, २०८१)*।

सङ्क्रमणकालीन न्यायमा विश्वव्यापी पाठहरू : नेपालले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक रूपरेखा भएका अन्य राष्ट्रहरूबाट महत्वपूर्ण पाठहरू सिक्न सक्छ। उदाहरणका लागि, दक्षिण अफ्रिकाको सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोगले दीर्घकालीन मेलमिलापलाई प्रोत्साहन गर्न पीडित-केन्द्रित दृष्टिकोण र परिपूरक न्यायलाई प्राथमिकता दिएको थियो। त्यस्तैगरी कोलम्बियाको शान्तिका लागि विशेष क्षेत्राधिकार (जेइपी) ले पुनर्स्थापनात्मक न्यायमा केन्द्रित हुँदै पीडितको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चित गर्न र द्वन्द्वलाई निरन्तरता दिने प्रणालीगत समस्याहरू समाधान गर्ने उपाय सिकाउँछ। यी पाठहरूको निष्कर्ष नेपालले न्याय, जवाफदेहिता र मेलमिलापको सन्तुलनलाई महत्त्व दिँदै विशिष्ट सामाजिक-राजनीतिक सन्दर्भलाई अनुकूल हुने ढाँचा डिजाइन गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिनुपर्छ भन्ने देखिन्छ।

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनको सन् २०२४ मा भएको संशोधनहरू नेपालमा लामो समयदेखि कायम रहेको सङ्क्रमणकाल अन्त्य गर्नेतर्फको पहलकदमी हो। तर, यसको सफलता कार्यान्वयन, दुरूपयोग रोक्न सुरक्षा उपायहरूको स्थापना र राजनीतिक अस्थिरताबीच संस्थागत निरन्तरता कायम गर्ने प्रतिबद्धतामा निर्भर हुनेछ। विश्वव्यापी उत्कृष्ट अभ्यासहरू समावेश गरी र पीडित-केन्द्रित दृष्टिकोणलाई प्राथमिकता दिएर नेपालले आफ्नो सङ्क्रमणकालीन न्याय रूपरेखालाई बलियो बनाउन र शान्ति तथा समानताप्रति सार्थक प्रगति सुनिश्चित गर्न सक्छ।

१६ औँ आवधिक योजना र दिगो विकास लक्ष्य

नेपालको १६ औँ आवधिक योजना (सन् २०२४-२०२८) ले राष्ट्र विकासका लागि समग्र खाका प्रस्तुत गरेको छ, जसले समावेशी विकास, पूर्वाधार निर्माण र मानव अधिकारको संरक्षणलाई प्राथमिकता दिएको छ। योजनाका प्रमुख लक्ष्यहरूमा लैङ्गिक हिंसामा ३० प्रतिशत कमी ल्याउने, न्यायमा सर्वसुलभ पहुँच सुनिश्चित गर्ने र मानव अधिकार रक्षक तथा द्वन्द्वपीडित लगायत सीमान्तकृत समुदायहरूको सुरक्षालाई बलियो बनाउने कार्यहरू समावेश छन्।

यति हुँदाहुँदै पनि योजनाको सफलता नीतिको अभिप्राय र कार्यान्वयनबीच विद्यमान खाडललाई पुर्न सक्नुमा निर्भर रहन्छ। जलवायु परिवर्तन, आर्थिक असमानता र मानव अधिकारजस्ता संवेदनशील क्षेत्रमा योजनाका व्यवस्थाहरूले कमजोर समूहहरूलाई असमान रूपमा प्रभावित गर्ने प्रणालीगत अवरोधहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ। लैङ्गिक हिंसा विरुद्धका कानुनी प्रावधानहरू विद्यमान रहे पनि, कार्यान्वयन पक्ष कमजोर छ, दोषी ठहर दर/दोषी प्रमाणित गर्ने दर कम छ र पीडितहरूले न्यायमा पहुँच पाउन अत्यधिक अवरोधहरूको सामना गर्नुपरेको छ। यी चुनौतीहरूले शासकीय कार्यमा व्यापक असफलता र महत्वाकांक्षी लक्ष्यहरूलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावलाई झल्काएका छन्।

नेपालले प्रमुख मानव अधिकार सन्धिहरू अनुमोदन गरे पनि प्रणालीगत अवरोधहरूका कारण अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व परिपूर्ति गर्ने मुलुकको क्षमता निरन्तर अवरुद्ध छ। महत्त्वपूर्ण सन्धिहरूको प्रतिवेदन समयमै बुझाउन नसक्ने स्थिति यसको प्रमाण हो। उदाहरणका लागि तेस्रो विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) चक्र/चरणले यी म्यादहरूलाई प्राथमिकतामा राख्न सिफारिस गर्दा गर्दै पनि सीडका लागि सातौँ र आठौँ आवधिक प्रतिवेदन (२०२१ मा बुझाउनु पर्ने) र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार महासन्धिको प्रतिवेदन (२०२२ मा बुझाउनु पर्ने) भए पनि यो वर्ष पनि बुझाइएनन्। यी प्रतिवेदनहरू नबुझाइनुले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताप्रतिको कमजोर जवाफदेहितालाई औँल्यायो। लैङ्गिक हिंसा, जातीय विभेद र मानव अधिकार रक्षकको संरक्षणजस्ता गम्भीर मुद्दाहरूको समाधानका लागि कमजोर प्रगति देखिएको छ। यस्ता समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न कानुनहरू भए पनि कमजोर कार्यान्वयन संयन्त्र र प्रणालीगत ढिलाइका कारण पीडितहरूले पर्याप्त न्याय र संरक्षण पाउन सकिरहेका छैनन् *(सीआइभीआइसीयुएर, २०८१)*।

लैङ्गिक हिंसाविरुद्धको सुरक्षालाई सुदृढ गर्नका लागि यूपीआरबाट प्राप्त सुझावलाई स्वीकार गरे पनि कार्यान्वयन भने कमजोर रहयो। मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षालाई बलियो बनाउन यूपीआरबाट आएका सिफारिसलाई पनि ध्यान नदिँदा पर्याप्त नतिजा आउन सकेन। मानव अधिकार रक्षकले यो वर्ष पनि दुर्व्यवहार भोगे। कानुनी बृहत् सुरक्षा संयन्त्रको अभावले मानव अधिकार रक्षकहरू आक्रमणको जोखिममा छन्।

मानव अधिकारका चुनौतीहरूका साथै नेपाल जलवायु परिवर्तन र विपत् तयारीको काममा अलमलिएको छ। यूपीआर ले नेपालको जलवायु अनुकूलन योजनाहरूलाई अघि बढाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको कुरा उल्लेख गरेको भएपनि राष्ट्रिय अनुकूलन योजनामा प्रगति सुस्त रहयो। यी खाडलहरूले जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने र परिरहेको समस्यालाई सामना गर्न सरकारको असफलतालाई उजागर गरिदिएको छ। यूपीआरले विपत् तयारीलाई सुदृढ गर्न सिफारिस गरेको भए पनि सन् २०२४ मा विपत् क्षेत्र घोषणा र कोष विनियोजन जस्ता केही पहलका बाबजुद प्रणालीगत कमजोरीहरू कायमै रहे। *(हेर्नुहोस्, बागमती प्रदेशको आलेख)* विपत् पूर्व तयारी अझै अपूर्ण रहेको र स्रोत साधनको असमान वितरणले प्रभावकारी कदम हुन सकेन।

राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजनाले यूपीआरका धेरैजसो प्राथमिकताहरू समेटेको भए पनि स्रोतहरूको सीमितता तथा राजनीतिक इच्छाशक्तिको कमीले सार्थक प्रगति हुन सकेन। यूपीआरका सम्बन्धमा नागरिक समाजका सङ्गठनहरू निरन्तर प्रगति अनुगमन र सिमान्तीकरणमा परेका समुदायहरूको पक्षमा वकालत गरिरहेका भए पनि यूपीआरका सिफारिस पूर्ण कार्यान्वयन हुन सकेन। प्रणालीगत चुनौतीहरू कायमै रहेकाले महत्वपूर्ण सुधारको प्रक्रिया अवरुद्ध भयो। नेपालले यस वर्ष यूपीआर चौथो चक्र/चरणमा प्रवेश गर्दैगर्दा यी समस्याहरूको सामना गर्नु आवश्यक छ। शासकीय संयन्त्रहरूलाई सुदृढ गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिबद्धता पूरा गर्दै सरकारको मानव अधिकार सरोकार पुष्टि गर्ने यो अवसर बन्न सक्छ। *(मानव अधिकार परिषद्, २०८१)*।

सरकार परिवर्तन र राजनीतिक अस्थिरता

सन् २०२४ मा नेपालले प्रधानमन्त्री पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड) ले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेपछि राजीनामा दिए। एउटा गठबन्धन सरकार ढल्यो र अर्को राजनीतिक गठबन्धन सुरु भयो। यो परिवर्तनले नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) का अध्यक्ष एवम् एमाले संसदीय दलका नेता खड्गप्रसाद शर्मा ओली चौथो पटक प्रधानमन्त्री बने। माओवादीसँगको गठबन्धन छाडेर नेपाली कांग्रेससँग भएको गठबन्धन सम्झौताले राजनीतिक गठबन्धनहरूको तरल अवस्थालाई उजागर गऱ्यो।

सङ्घमा गठबन्धन परिवर्तन भएसँगै प्रदेशस्तरीय गठबन्धन परिवर्तनले शासन चुनौतीहरूलाई थप जटिल बनायो। सर्वोच्च अदालतले गण्डकी प्रदेशका मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले पाएको विश्वास मतलाई अवैधानिक घोषित गऱ्यो। जसले नेपाली कांग्रेसका सुरेन्द्रराज पाण्डेयलाई नयाँ मुख्यमन्त्रीको रूपमा नियुक्त हुने बाटो खोल्यो। त्यसैगरी बागमती प्रदेशमा मुख्यमन्त्री शालिकराम जमरकट्टेलले २०८१ वैशाख २६ गते दिएको राजीनामा स्वीकृत भएसँगै प्रदेशको नेतृत्वमा परिवर्तन ल्यायो। सङ्घीय र प्रदेश दुवै तहमा नेतृत्वका यी बारम्बार हुने गठबन्धन परिवर्तनहरूले नीतिगत निरन्तरतालाई बाधा पुऱ्याए। निर्णय प्रक्रियालाई ढिलो बनाए र प्रभावकारी शासनलाई कमजोर बनाए।

बारम्बार हुने गठबन्धन परिवर्तनले विशेष गरी आर्थिक नीति निर्माण, पूर्वाधार विकास र विदेश सम्बन्धलगायतका शासन पद्धतिलाई कमजोर बनायो। यी अक्षमताहरूले दिगो विकास लक्ष्य-१६ तर्फको प्रगतिलाई ढिलो बनाउने मात्र होइन दिगो र समावेशी आर्थिक वृद्धि प्रवर्धन गर्ने लक्ष्य-८ का प्रयासहरूलाई समेत अवरोध गर्छ।

निर्वाचन र सुशासन

यस वर्ष सम्पन्न निर्वाचनहरूले नेपालको सुशासन परिदृश्य निर्माण र महत्वपूर्ण नीतिगत दिशा निर्धारणमा प्रभाव पार्ने निर्णायक भूमिका खेले। यी निर्वाचन परिणामले प्रभावकारी सुशासनको आवश्यकतालाई चित्रण गरे र सीमान्तकृत समूहहरू तथा मानव अधिकार रक्षकहरूका अधिकार संरक्षण गर्ने राज्यको क्षमताका बारेमा महत्वपूर्ण प्रश्नहरू उठाए। यी चुनौतीहरूले नेपाली शासन प्रणालीमा जबाफदेहिता र पारदर्शिता सुदृढीकरणको आवश्यकतालाई उजागर गरिदिए।

यो वर्ष राष्ट्रिय सभा निर्वाचन भयो। यस निर्वाचनले माथिल्लो सदनमा १९ सीटमध्ये नेपाली कांग्रेस र नेकपा (माओवादी केन्द्र) नेतृत्वको सत्तारूढ गठबन्धनले १८ सीटमा जित हासिल गरे *(अन्तर-संसदीय सङ्घ, २०८१)*। विपक्षी नेकपा (एमाले) ले एक सीट जित्यो। जसले सत्तारूढ गठबन्धनको राष्ट्रिय सभामा प्रभुत्वलाई थप सुदृढ बनायो। तर, परिणामले

नेपालका कार्यपालिका र विधायिकाबिचको शक्तिसम्बन्धको नाजुक सन्तुलनलाई पनि उजागर गऱ्यो।

यस वर्षको मङ्सिर महिनामा निर्वाचन आयोगले नेपालका विभिन्न स्थानीय तहहरूका ४१ रिक्त पदपूर्तिका लागि उप-निर्वाचन गऱ्यो। ६२ प्रतिशत मतदाता सहभागी भएको यस उप-निर्वाचनमा २५ राजनीतिक दलहरूबाट ३ सय ७६ जना उम्मेदवारहरू सहभागी भए, जसमध्ये २० ओटा दलले उम्मेदवारी दिएका थिए। कुल २ लाख २६ हजार ७ सय ९९ जना मतदाता रहेको यो निर्वाचनमा कैलाली र ओखलढुङ्गामा नेपाली कांग्रेसका उम्मेदवारहरू र रुकुम पश्चिममा माओवादी केन्द्रका उम्मेदवार निर्विरोध निर्वाचित भए। बाँकी स्थानमा प्रतिस्पर्धा भएको थियो। उप-निर्वाचन शान्तिपूर्ण रूपमा सम्पन्न भए पनि निर्वाचन कर्मचारी र सुरक्षाकर्मीहरूलाई पर्यवेक्षक आचरणका बारेमा उचित अभिमुखीकरण प्रदान नहुँदा समस्या आए *(प्रतिवेदन, २०८१)*

यी निर्वाचनहरूले राष्ट्रिय र स्थानीय दुवै तहमा नेपालको राजनीतिक र शासन संरचनाहरू निर्माणमा लोकतान्त्रिक प्रक्रियाहरूको महत्त्वलाई उजागर गर्न सहयोगी भए।

संवैधानिक निकाय र संस्थागत जबाफदेहिता

नेपालका संवैधानिक निकायहरूमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगजस्ता महत्वपूर्ण संस्थाहरू समावेश छन्। संविधानले यी निकायहरूबाट जबाफदेहिता प्रवर्द्दन र मानव अधिकार संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह हुने अपेक्षा गरेको छ। यो वर्ष राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले वातावरण मानव अधिकार रक्षकहरूको सम्मेलन सम्पन्न गऱ्यो। सम्मेलन पश्चात जारी घोषणापत्रमा वातावरण अधिकार रक्षकहरूको संरक्षण र दिगो अभ्यासलाई राष्ट्रिय मानव अधिकार रूपरेखामा एकीकृत गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दियो।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका प्रयासहरूमा समावेशिता प्रवर्धन र मानव अधिकार उल्लङ्घनको सम्बोधन गर्ने प्रतिबद्धता देखियो।

मानव अधिकार रक्षक र कानुनी संरक्षण

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी भएको पचासौँ वर्षका अवसरमा सन् १९९८ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सदस्य राष्ट्रहरूको मतैक्यमा मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी घोषणापत्र पारित गरेको थियो। त्यसयता मानव अधिकार रक्षकको सुरक्षा, अधिकार, दायित्वका बारेमा संसारभर चर्चा परिचर्चा हुने गरेको छ। मानव अधिकार रक्षकका संरक्षणका लागि राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्र र केही कानुनी व्यवस्था भए पनि यसले मानव अधिकार रक्षकको पूर्ण संरक्षण गर्न सकेको छैन। नेपालका मानव अधिकार रक्षकको हक अधिकारको संरक्षण, सूचनामा पहुँच, सुरक्षा सम्मान लगायतको सुनिश्चिताका लागि छुट्टै कानुनी व्यवस्थाको आवाज उठेको भए तापनि सो अनुरूपको कानुन बन्न सकेको छैन। मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनमा ज्यान जोखिममा राखेर लागिपरिरहेका मानव अधिकार रक्षकहरू सुरक्षित नभएको तथ्याङ्कहरूले देखाउँछन्। यस वर्ष १ सय ४३ जना मानव अधिकार रक्षक पीडित भएको इन्सेकमा अभिलेख भयो। उनीहरूमाथि हुने मानव अधिकारको उल्लङ्घन र ज्यादतीको निष्पक्ष छानबिन गरी पीडितलाई कारबाही गर्ने एक छुट्टै निकाय नहुँदा कानुनी तथा मनोवैज्ञानिक उपचारको प्रभावकारी व्यवस्थाको महसुस भयो। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको ऐन संशोधनको प्रस्तावित विधेयकमा मानवअधिकार रक्षकका बारेमा उल्लेख गरिएको भए पनि यो विषयमा आयोगले नै मानव अधिकार रक्षकहरूबीच पर्याप्त अन्तरकृया र छलफल गरेन।

प्रदेश सरकार र सङ्घीयता

नेपालको सङ्घीय प्रणाली थप विकसित हुन आवश्यक पर्ने विकेन्द्रीकृत शासनसम्बन्धी जटिलताहरूसँग प्रदेश सरकार जुधिरहेका छन्। गण्डकी र बागमतीजस्ता केही प्रदेशहरूमा भएको सरकार परिवर्तन, कोशी र कर्णाली प्रदेश राजनीतिक अस्थिरता र वित्तीय सीमितताहरूसँग सङ्घर्ष गरिरहेका छन्। उदाहरणका लागि गण्डकी प्रदेशले बाढी र पहिरो राहतका लागि जम्मा ५० लाख रुपियाँ विनियोजन गऱ्यो। जबकी यो रकम विपत्मा परेको एउटा गाउँको पुननिर्माणका लागि पनि पर्याप्त थिएन। विपत्को पूर्वतयारीबारे प्रदेश सरकार अलमलमै रहेका आभाष भयो।

बागमती प्रदेशले विकास कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक समानता प्रवर्धन, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण परीक्षण मापदण्ड २०८१ जस्ता पहलहरू सुरु गऱ्यो। यो प्रदेशले सहरी आवास सुधार गर्न आवास कार्यक्रम पनि अघि सारेको थियो। तर, अन्य प्रदेशहरू झैँ बागमतीले पनि स्रोतको सीमितता जस्ता चुनौतीहरूको सामना गर्नुपऱ्यो।

लुम्बिनी प्रदेशले विद्युत् सञ्जाल विस्तार र वैकल्पिक ऊर्जा समाधानहरूको प्रवर्धन लगायत दिगो

विकासमा ध्यान केन्द्रित गऱ्यो। मधेस प्रदेशले महिला तथा बालबालिका सशक्तिकरण कार्यक्रमका लागि पहलकदमी लियो। उसका नीति तथा कार्यक्रममा कानुन र कार्यक्रमहरू मार्फत सामाजिक सशक्तिकरण र सीमान्तकृत समूहहरूको सवाललाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिएको छ। तर, सुशासनसम्बन्धी चुनौतीहरू समाधान गर्न विशेषगरी मानव अधिकारको संरक्षणमा सङ्घीय र प्रदेश सरकारहरूबिच सहकार्य अत्यावश्यक भएको देखियो।

जलवायु परिवर्तनः प्राकृतिक विपत् र पुर्नस्थापना

जलवायु परिवर्तनका कारण हरेक वर्ष प्राकृतिक विपत्का घटनामा बढोत्तरी भइरहेका छन्। तर, सो अनुरूप संवेदनशीलता र विपत् तयारी तथा प्रतिकार्यमा सरकारी कमजोरी उजागर भयो। यस वर्ष प्राकृतिक विपत्का घटनाका कारण व्यापक मात्रामा जनधनको क्षति, स्थानान्तरण र पूर्वाधारमा ठूलो नोक्सानी भयो। गत वर्षको भूकम्पका कारण जाजरकोटमा घरबारविहीन भएका थुप्रै परिवारहरू एक वर्षपछि पनि अस्थायी शिविरमा बस्न बाध्य भए। यसैगरी, यसवर्षको अविरल वर्षाका कारण ललितपुर, काभ्रे र सिन्धुलीका बाढीपीडितहरूले सरकारी सहयोग नपाउँदा घर पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाका लागि सङ्घर्षरत रहे। यी चुनौतीहरूले नेपालको विपत् प्रतिकार्य प्रणालीमा महत्वपूर्ण सुधारको आवश्यकता औंल्याए।

अत्यधिक वर्षाले शहर र ग्रामीण दुबै क्षेत्र जलमग्न बनाउँदै दुई सयभन्दा बढी मानिसको ज्यान लियो, हजारौँ घर नष्ट गऱ्यो र अनगिन्ती परिवारलाई विस्थापित गऱ्यो (ल्याण्डुन, २०८१)। काठमाडौँमा बागमती नदीको बाढीले बस्तीहरू डुबानमा पारेको थियो। मनसुनी वर्षाले देशभर पहिरो निम्त्यायो। नख्खुमा सीमान्तकृत बासिन्दा बस्ने अस्थायी टहराहरू बगाउँदा जलवायु प्रकोपले सबैभन्दा कमजोर समुदायहरूलाई कसरी असर पुऱ्याउँछ भन्ने स्पष्ट देखियो। यसले असमानता र जलवायु न्यायका मुद्दाहरूलाई अझै प्रस्ट रूपमा जोडेको छ।

तत्कालीन प्रभावलाई कम गर्न सरकारले विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गऱ्यो। २० ओटा जिल्लाका ७१ ओटा स्थानीय तहलाई प्रकोप क्षेत्र घोषणा गर्दै मृतक वा बेपत्ताको परिवारलाई प्रतिपरिवार २ लाख रुपियाँ उपलब्ध गराउने निर्णय गऱ्यो।

यी प्रयासहरूका बावजुद स्रोत वितरणका चुनौती र व्यवस्थित प्रतिकार्य प्रणालीको आवश्यकता नेपालका लागि झनै पेचिलो मुद्दा बनेको छ। विपत् प्रतिरोधात्मक क्षमतालाई सुदृढ गर्ने सरकारी प्रतिबद्धता जगजाहेर छ। तर, राहत सबैभन्दा बढी आवश्यकता भएकाहरूसम्म पुऱ्याउने सुनिश्चिताका लागि प्रभावकारी कार्यान्वयन र अनुगमन आवश्यक छ। पूर्व सावधानी प्रणालीको अभाव, कमजोर भूमि-उपयोग नीतिहरू र अनियन्त्रित सहरी विकास जस्ता कारणहरूले क्षतिको स्तरलाई अझै बढायो। काठमाडौँ उपत्यकामा अव्यस्थित शहरीकरणले बाढीका जोखिमहरू बढायो भने दुर्गम क्षेत्रहरूमा सहायताको ढिलाइले समुदायहरूलाई सङ्कटकालीन समयमा अलपत्र बनायो।

बाढी र पहिरोका अतिरिक्त नेपालले लु (तातो लहर) को बढ्दो खतराको सामना गऱ्यो। समाजमा व्याप्त असमानताहरूले यस्ता खतराका प्रभावहरूलाई झन् बढाउँछ। यसको ठूलो मारमा गरीब तथा विपन्न वर्ग पर्ने जोखिम देखियो। जलवायु प्रकोपका जोखिमलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न नेपाल सङ्कट व्यवस्थापनको अवधारणाबाट पूर्वसक्रिय समाधानतर्फ अघि बढ्नुपर्ने आवश्यकता छ। यसका लागि पूर्व सावधानी प्रणालीलाई सुदृढ गर्नु, जलवायु प्रतिरोधी पूर्वाधारमा लगानी गर्नु र दिगो भूसंरचनासम्बन्धी योजनालाई बढावा दिनु अत्यावश्यक प्रारम्भिक कामहरू हुन्।

निष्कर्ष र सुझावहरू

सन् २०२४ मा नेपालको शासन व्यवस्थाले महत्त्वकाङ्क्षा र निष्क्रियताको विरोधाभासलाई अँगाल्यो। नीतिगत ढाँचाहरू र कानुनी सुधारहरूको त्रुटिपूर्ण कार्यान्वयन, स्रोत सीमितता र राजनीतिक अस्थिरताका कारण अपूर्ण रहे। एकातर्फ राष्ट्रिय अनुकूलन योजना र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन संशोधन जस्ता पहलहरूले जलवायु न्याय, सङ्क्रमणकालीन न्याय र सामाजिक-आर्थिक चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा प्रगति देखाउँछन् भने अर्कोतर्फ प्रणालीगत शासकीय असफलताहरूले तिनको प्रभावलाई कमजोर पारेको देखियो। सन् २०२४ को विनाशकारी बाढी र पहिरोले विपत् पूर्वतयारीमा रहेका कमीकमजोरीहरूलाई उजागर गऱ्यो। विपत् पूर्व तयारी र व्यवस्थापनमा सरकारले धेरै काम गर्न बाँकी रहेको प्रष्ट भयो।

दीर्घकालीन रोजगार कार्यक्रमहरूको अभाव र फर्किएका आप्रवासीहरूको पुनः समायोजनमा सहयोगको कमीले नेपालका युवामा निराशा बढायो। लैङ्गिक समानता, पर्यावरण संरक्षण र बाल श्रमलाई सम्बोधन गर्ने कानुनी सुधारहरू प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावमा अवरुद्ध रहे।

सङ्घीय संरचनाले प्रदेशहरूलाई सशक्त बनाउने अभिप्राय राखेको भए पनि शासन र स्रोत वितरणमा असमानताहरू उजागर भए। कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेश अझै सङ्घीय स्रोतमा अत्यधिक निर्भर रहेको देखियो । प्रदेशहरू राजनीतिक अस्थिरता र सीमित पूर्वाधार विकासका समस्यासँग जुधिरहेका छन्। तर, बागमती र लुम्बिनी प्रदेशले विपत् राहत र स्थानीय पहलकदमीहरूमा आ-आफ्नै खाले सफलता हासिल गरे। प्रदेशबीचको यो असमान प्रगतिले कमजोर अन्तरसरकारी समन्वय देखायो।

नेपालको मानव अधिकार अवस्थाका बारेमा अझै पनि प्रश्न गर्ने ठाउँहरू छन्। मानव अधिकार रक्षकहरूको सुरक्षा, संरक्षणको सवाल यथास्थितिमा छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा व्यापक ढिलाइहरू भएका छन्। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनमा गरिएका संशोधनहरू प्रगतिको पहिलो कदम भए पनि विशेष गरी गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनहरूका घटनाहरूको आममाफीका सन्दर्भमा ती संशोधनहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड विपरीत भएको कतिपय द्वन्द्वविद्ले बताए। अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू र दिगो विकास लक्ष्यहरू अन्तर्गत नेपालका प्रतिबद्धताहरूको परिपालना गर्न शासन प्रणाली असफल भएको देखियो। यसले नेपालको विश्वव्यापी विश्वसनीयतामा कमी ल्यायो।

राष्ट्रिय अनुकुलन योजना र विपत् व्यवस्थापन योजनाहरू लगायतका संरचनाहरूले व्यवहारिक नतिजा हासिल गर्न सकेनन्। सरकारले प्रतिक्रियात्मक राहत प्रयासहरूको सीमाभन्दा बाहिर गएर पूर्व सावधानी प्रणाली, जलवायु-प्रतिरोधी पूर्वाधार र दिगो शहरी योजनाजस्ता दीर्घकालीन तयारीमा ध्यान दिनु पर्छ। जलवायुमैत्री आवास र मजबुत भूमि उपयोग नीतिहरू जस्ता पूर्वसक्रिय उपायहरूले विशेषगरी सीमान्तकृत समुदायको जोखिम कम गर्न मद्दत पुऱ्याउँछन्।

दिगो रोजगार कार्यक्रमहरू, व्यवसायिक तालिम र उद्यमशीलता विकासले बेरोजगारी तथा विप्रेषणमाथिको दबाब कम गर्न युवालाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्छ।

कानुनी सुधारहरूलाई केवल प्रतीकात्मक कदमबाट बाहिर ल्याइनु पर्छ। यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता छ। मानव अधिकार रक्षकको संरक्षणमा रहेका कमजोरीहरूलाई सम्बोधन गर्न, लैङ्गिक हिंसाका पीडितहरूले न्या प्राप्तीमा सामना गर्नुपरेका अवरोध हटाउन र जातीय भेदभावका विरुद्ध संरक्षण बढाउन सके सामाजिक समानता प्रवर्धन हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

अन्तर-संसदीय सङ्घ (२०८१), नेपाल राष्ट्रिय सभा चुनाव २०२४: निर्वाचन परिणाम, अन्तर-संसदीय सङ्घ। https://data.ipu.org/parliament/NP/NP-UC01/election/NP-UC01-E20240125/

अनुमोदन (२०७३), *मोन्ट्रियल प्रोटोकलको ककगाली संशोधन अनमुोदन,* मन्ट्रियल प्रोटोकलको किगाली संशोधन अनुमोदन। https://hr.parliament.gov.np/uploads/attachments/7hquejv5op4oej6p.pdf

आइओएम (२०७९), *नेपालमा पुनःएकीकरण सेवाहरूको नक्सांकन,* अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासन सङ्गठन। https://publications.iom.int/system/files/pdf/Mapping-%20Reintegration-Services-Nepal.pdf

ह्युमन राइट्स वाच (२०८१), *नेपाल: नयाँ रूपान्तरण न्याय कानुन एक त्रुटिपूर्ण अगाडि कदम,* ह्युमन राइट्स वाच। https://www.hrw.org/news/2024/08/20/nepal-new-transitional-justice-law-flawed-step-forward

एडिबी (२०८१), *नेपालका म्याक्रोजोनिक अपडेट,* एसिएन डेभलपमेन्ट बैङ्क। https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/1001006/nepal-macroeconomic-update-202409.pdf

एम्नेष्टी इन्टरनेशनल (२०८१), *नेपाल: नयाँ सङ्क्रमणकालीन न्याय कानून एक त्रुटिपूर्ण कदम अगाडि,* एम्नेष्टी इन्टरनेशनल। https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/08/nepal-new-transitional-justice-law-a-flawed-step-forward/

जल तथा मौसम विज्ञान विभाग (२०८१), प्रि-मनसुन MAM २०२४: प्रारम्भिक वर्षा र तापक्रमको संक्षेप।

https://www.dhm.gov.np/uploads/dhm/climateService/Pre-monsoon_MAM_2024-Preliminary_precipitation_and_temperature_summary.pdf

ढुङ्गाना, बद्रिराज (२०८१), *प्रेस विज्ञप्ति,* हिमाल, मानव र जलवायु सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञ संवाद -

हिमाल, मानव र जलवायु सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञ संवाद। https://mountain.mofe.gov.np/2024/04/15/press-release-international-expert-dialogue-on-mountain-people-and-climate-change/

बाल श्रम निषेध ऐन (२०८१), *बाल श्रम निषेध ऐन,* नेपाल सरकारको आधिकारिक पोर्टल।
https://www.opmcm.gov.np/download-documents/?wpdmc=samiti-decision

भट्ट, मिना (२०८१), *नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको अब के हुन्छ ?,* द डिप्लोम्याट-एसिया प्यासिफिक करेन्ट अफेरस् म्यागजिन।
https://thediplomat.com/2024/08/what-next-for-nepals-transitional-justice-process/

मसाज, आइ एण्ड शर्मा (२०७७), *कुनै कानुनी व्यवस्था, कुनै न्याय, पीडितहरूको लागि कुनै राज्य*। मानव अधिकार निगरानी, १०(२), ३२७-३४५। https://doi.org/10.1093/JHUMAN/HUY020

मानव अधिकार परिषद् (२०८१), *संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सन्धि निकायहरू,* सन्धि। https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies

नीति तथा कार्यक्रम (२०८१), *आर्थिक वर्ष २०८१/८२ को नीति तथा कार्यक्रम,* नेपाल सरकार। https://www.opmcm.gov.np/en/wp-content/uploads/2024/05/policyannprogramEnglish_2081-2-1.pdf

रिपोर्ट (२०८१), *बाढी र पहिरो राष्ट्रिय प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणको प्रारम्भिक क्षति र क्षतिको मूल्याङ्कन,* राष्ट्रिय विपत् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण।
https://www.bipad.gov.np/uploads/publication_pdf/Loss_and_Damage_Assessment_of_Flood_and_Landslide_2024_Updated_compressed.pdf

ल्याण्ड्रन, सोफी (२०८१), *नेपालमा अविरल वर्षाले काठमाडौं र उपत्यकालाई तहसनहस बनाएको छ,* लि मण्डे।
https://www.lemonde.fr/en/international/article/2024/09/30/in-nepal-torrential-rains-devastate-kathmandu-and-its-valley_6727777_4.html

विश्व बैङ्क (२०८१), *नेपाल गरिबी र समानता विवरणिका: अक्टोबर २०२४,* विश्व बैङ्क समूह।
http://documents.worldbank.org/curated/en/099051101062533877/IDU17b8e95551a24414fe719608128aa787130cc

साह, उपेक्षा (२०८१), *नेपाल २०२४ मा: के राजनीतिक अस्थिरता अन्ततः समाप्त भएको छ?*, साउथ एसिएन भोइस।
https://southasianvoices.org/pol-f-np-n-nepal-political-instability-12-18-2024/

साउद, पार्वती (२०८१), *६२ प्रतिशत मतदान: निर्वाचन आयोग,* इन्सेक अनलाइन।
https://inseconline.org/np/news/%e0%a5%ac%e0%a5%a8-%e0%a4%aa%e0%a5%8d%e0%a4%b0%e0%a4%a4%e0%a4%bf%e0%a4%b6%e0%a4%a4-%e0%a4%ae%e0%a4%a4%e0%a4%a6%e0%a4%be%e0%a4%a8%e0%a4%83-%e0%a4%a8%e0%a4%bf%e0%a4%b0%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%be/

सिंह, शंकरमान (२०८१), *नेपालमा धेरै तातो दिनहरू, वा यसपटकको गर्मीले रेकर्ड तोडेको छ ?* स्पटलाइट नेपाल। https://www.spotlightnepal.com/2024/06/03/lot-heat-day-nepal-or-has-summer-temperature-broken-record-so-far/

स्थिति सूचक (२०८१), *२०२४ सेप्टेम्बर बाढी र पहिरो,* राष्ट्रिय विपत् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण। https://bipad.gov.np/uploads/publication_pdf/SitRep_4_-_2024_September_Floods_and_Landslides_English.pdf

हरित हाइड्रोजन नीति (२०८०), *हरित हाइड्रोजन नीति, ऊर्जा,* जलस्रोत तथा सिंचाइ मन्त्रालय।
https://moewri.gov.np/storage/listies/January2024/green-hydrogen-policy-2080.pdf

OCHA (2081), *नेपाल: गर्मी लहर-०५-२०२४-गर्मी लहर ३२ (२०२४-०५-२३) - नेपाल,* रिलिफवेब।
https://reliefweb.int/report/nepal/nepal-heat-wave-05-2024-heat-wave-2-2024-05-23

UNEP (२०८०), *नेपालले ऐतिहासिक जलवायु अनुकूलन योजना सार्वजनिक गर्‍यो,* ग्लोबल एडेप्टेशन नेटवर्क (GAN)। https://www.unep.org/gan/news/press-release/nepal-unveils-historic-climate-adaptation-plan/

https://inseconline.org/np/wp-content/uploads/2024/12/Local-level-Bielection-Report_2081_09_08.pdf